

Beytülmakdis ile İlgili Temel Kavramlar ve Yaklaşımlar

Özet

Bu bölüm, Kudüs, Beytülmakdis ve çevresine dair temel isimler ve kavramların detaylı bir analizini sunmaktadır. Tarih boyunca bu şehir ve bölge, dini ve tarihi önemine bağlı olarak pek çok isimle anılmıştır: Beytülmakdis, Ursalim, İliya ve Kudüs-i Şerif gibi. Bu çeşitlilik, bölgenin peygamberlerin yaşadığı bir coğrafya ve insanlık tarihinin kritik olaylarına sahne olan bir merkez olmasından kaynaklanmaktadır. Bölümde, "arz-ı mukaddes" ve "arz-ı mübarek" gibi kavramların anlamları açıklanmakta, bu terimlerin Mescid-i Aksa ile olan bağlantısı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, bu kavramlar diğer dinlerdeki karşılıklarıyla (Yahudilikteki "vaadedilmiş topraklar" ve Hıristiyanlıktaki "kutsal topraklar/terras sancta") mukayese edilerek aralarındaki farklar ortaya konmaktadır. "Filistin" isminin tarihi kullanımı, Mısır, Asur ve Yunan kaynaklarındaki yazıtlara dayanarak incelenmekte; bu adın Roma öncesi dönemde coğrafi bir tanım olarak kullanıldığı, Bizans ve İslam dönemlerindeki idari yapılanmalarda (örneğin Cünd-i Filistin) süreklilik gösterdiği belirtilmektedir. Çalışmada aynı zamanda, siyonist hareketin bölgedeki yer isimlerini sistematik olarak Yahudileştirme politikası ele alınmaktadır. Bu süreç, siyasi bir proje olarak suni bir tarihi kimlik inşa etme çabası olarak yorumlanmaktadır. "İsrail" kavramının modern dönemde siyasi bir yapı olarak nasıl icat edildiği, Eretz İsrail" (İsrail Toprağı) gibi antik terimlerin siyonist projeye hizmet etmek üzere nasıl yeniden canlandırıldığı ve yorumlandığı ele alınmaktadır. Ayrıca modern bölünmelerin, 20. yüzyılda ortaya çıkan bir icattan ibaret olduğu; Sykes-Picot Anlaşması ve İngiliz işgalıyla modern Filistin'in sınırlarının çizildiği ve ardından siyonist hedeflerle uyumlu bir şekilde "İsrail" devletinin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Çalışmada, özellikle Mescid-i Aksa kavramına da odaklanılmaktadır. Mescid-i Aksa, yeryüzünde Kâbe'den sonra inşa edilen ikinci mescittir ve aynı zamanda Allah Resulü'nün (s.a.v.) ve Müslümanların ilk kiblesidir. Mescidin mimari yapısını ve kutsal şehirdeki merkezi konumu betimlenirken, ziyaret için yolculuk yapılan üç mescitten biri olma önemini, İsrâ ve Mirac hadisesindeki rolünü ve işgal altındaki mevcut durumuyla karşı karşıya olduğu zorluklar açıklanmaktadır. Bu bölüm, Filistin ve Kudüs'e dair temel kavramların doğru anlaşılması ve kullanılmasının bu mukaddes topraklardaki yer ve kimlik çatışmasını anlamak için gerekli olduğunu vurgulayarak sona ermektedir.

Doç. Dr. Halid Üveysi

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Tercüme ve tashih yardımları için Öğr. Gör. Muhammed İkbâl SAYLIK'a ve Arş. Gör. Reyhan ÖNAL'a teşekkür borçluyum.

Giriş

Kudüs, Beytülmakdis, Ursalim, İliya ve Kudüs-ü Şerif gibi farklı isimlerle anılan ve çeşitli dinler açısından büyük önem taşıyan kadim bir şehirdir. Kudüs ve çevresindeki bölgeler, "mukaddes topraklar", "mübarek topraklar" ve "Beytülmakdis" gibi manevi önemini yansıtan isimlerle de anılmaktadır. Kudüs'ün tarihi ve dini önemi; kadim geçmişi, mukaddes mekânların varlığı ve çok dinli kültürel mirasından kaynaklanmaktadır. İlk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'in Kâbe'yi inşa etmesinden kırk yıl sonra Mescid-i Aksa'nın temellerini atmış olması, Kudüs'ü Müslümanlar için önemli bir yer haline getirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de detaylı şekilde aktarıldığı üzere, Kudüs pek çok peygamberin hayatında merkezi bir rol oynamıştır. Bu topraklar, peygamberlerin doğup büyüdüğü, Allah'ın mesajını tebliğ ettiği, hüküm sürdüğü ve ibadetlerini eda ettiği bir bölge olarak "peygamberler diyarı" (ardü'l-enbiyâ) şeklinde nitelendirilmektedir.

Kudüs'ün aynı zamanda "mukaddes topraklar" ve "mübarek topraklar" olarak adlandırılması, şehrin dini önemini yansıtmaktadır. İslam'da bu mukaddes statü, öncelikle Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İsrâ yolculuğunun son durağı ve Mirac'ın başlangıç noktası olmasıyla ilişkilidir. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssalarında en sık atfı yapılan mekân olması ve İslam'ın ilk yıllarında Müslümanların kiblesi olarak belirlenmesi, Kudüs'ün İslam tarihi ve teolojisindeki merkezi konumunu pekiştiren diğer önemli faktörlerdir.

Yahudiler için bu bölge, Hz. İbrahim'e ve onun soyundan gelenlere verilen ilahi vaat nedeniyle "vadedilmiş toprak" olarak kabul edilmiştir. Ancak Yahudi tarih anla-

tısında Kudüs, tarihin hiçbir döneminde İsrail Krallığı'nın bir parçası olmamıştır. MÖ 586'daki Babil sürgününün ardından, Kenan dilinde 'Siyon Dağı' olarak adlandırılan Kudüs Dağı ve çevresi, Yahudi kimliğinin merkezi unsuru haline gelmiş ve dini özlemin odak noktasına dönüşmüştür.

Yahudi toplumu, tarih boyunca bu mukaddes topraklardan defalarca sürülmüştür. Bunların sonuncusu 135'te Roma İmparatoru Hadrianus döneminde yaşanmış ve Yahudilerin 7. yüzyıla kadar kutsal şehre ve çevresine yerleşmeleri yasaklanmıştır.

Hıristiyanlık tarihinde Kudüs'ün konumu karmaşık bir seyir izlemiştir. İlk Hıristiyanlar için bu şehir, Hz. İsa'nın Romalılar ve Yahudiler tarafından çarmıha gerildiği lanetli bir şehir olarak görülüyordu. Ancak bu bakış açısı, 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmen kabulüyle dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün en belirgin göstergeleri; Hz. İsa'nın doğum yeri kabul edilen Beytüllahim'de Doğu Kilisesi'nin inşa edilmesi ve yine Hz. İsa'nın çarmıha gerilip dirildiğine inanılan yerde Kutsal Kabir (Kamame) Kilisesi'nin yapılması olmuştur. Hıristiyanlıktaki ahiret inancında yer alan "ilahî şehir" tasavvuru, bu kutsal mekânlarla somutluk kazanmıştır.

Zamanla Kudüs; İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi üç büyük dinin ortak miras alanı haline gelmiştir. Bu durum şehrin terminolojik zenginliğini, kültürel önemini ve dinlerarası konumunu derinden şekillendirmiştir. Günümüzde Kudüs, bu çok katmanlı kimliğiyle benzersiz bir dinler tarihi merkezi olarak varlığını sürdürmektedir.

İsimplendirmeler ve terminolojik kavramlar, yalnızca coğrafi tanımlamalar olma-

nın ötesinde, siyasi ve kültürel kimlik inşasının önemli araçlarıdır. Özellikle son yüzyılda, ulus-devletlerin yükselişi ve yeni sınırların çizilmesiyle birlikte, bölgelerin ve yerleşimlerin isimleri büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu süreçte, kadim isimler ya silinmiş ya da yeniden tanımlanarak, üzerlerine modern siyasi projelere dayalı yeni anlamlar yüklenmiştir.

Modern devletlerin inşasında, isimlerin değiştirilmesi ve yeni terminolojilerin üretilmesi, tarihsel meşruiyet kazanma çabalarının merkezinde yer almıştır. Bu durum, özellikle etnomerkezli bir hafıza oluşturma amacı taşımaktadır. Dilbilimsel manipülasyonlar yoluyla, geçmişle kurulan bağlar yeniden şekillendirilmiş ve böylece ulusal kimliklerin kökenleri tarihsel arka planından kopartılarak yeniden piyasaya sürülmüştür.

Bu sürecin en belirgin örneklerinden biri, Filistin coğrafyasında yaşanmıştır. Siyonizmin yükselişiyle birlikte, bölgedeki yer adları sistematik bir şekilde değiştirilerek "Yahudileştirilmiştir." Dağlar, nehirler,

Kilit İsimler ve Kavramlar

Filistin ve Mescid-i Aksa kavramları, beraberinde birtakım terimleri de çağrıştırmaktadır. Bu kavramlardan bazıları

Bölgesel Kavramlar "Filistin"ın Kökeni

"*Filistin*" teriminin kökeni incelendiğinde, bu ismin antik dönemlere kadar uzandığı görülmektedir. İlk olarak MÖ 12. yüzyılda, Yafa'dan Gazze'ye kadar uzanan kıyı şeridinde yaşayan ve Filistiler olarak bilinen bir halka atıfta bulunulmuştur. Bu terime Mısır, Asur, Yunan ve İbrani metinlerinde rastlanması, bölgenin erken dönemlerden itibaren tanındığını göstermektedir.¹ Ancak "*Filistin*"ın bir bölge adı olarak kullanımı, MÖ 5. yüzyılda Antik Yunan tarihçisi Herodot ile belgelenmiştir. Hero-

dot, mahalleler ve sokaklar, İbranice kökenli yeni isimlerle tanımlanmış; bu adlandırmalar, tarihsel olarak bölgeyle ilişkilendirilen kadim terminolojilerin yerini almıştır. Tarihsel bağlamdan uzak bu yaklaşım, siyonist işgalin tarihsel kökenlerini suni şekilde derinleştiren bir işlev görmüştür. Siyonist söylem, kendisini meşrulaştırmak amacıyla, Yahudi kimliğinin millet veya organize din olarak şekillenmesinden çok önceki dönemlere -hatta binyıllar öncesine- ait terminolojileri manipüle ederek yeniden canlandırmış ve bu kavramları işgale tarihsel süreklilik kazandırmak amacıyla araçsallaştırmıştır.

20. yüzyılda sınırların tanımlanması ve çizilmesi süreci, yoğun bir dönüşüm geçiren karmaşık bir siyasi, ideolojik ve dini etkileşim alanı haline gelmiştir. Buradan hareketle bu çalışma, bölgedeki isimlerin ve sınırların tarihsel gelişimini incelemekte, bu değişimin izini sürmekte ve bunların kullanımını şekillendiren farklı söylemler ile perspektifleri analiz etmektedir.

coğrafi bölgeleri ifade ederken, bazıları belirli mekânları ve dini sembolleri temsil etmektedir.

dot, Filistin'i Suriye'nin bir parçası olarak tanımlamıştır.² Bazı araştırmacılar, onun yalnızca sahil şeridini kastettiğini öne sürse de MÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Yunan filozofu Aristo, *Meteorologica* adlı eserinde Ölüdeniz'i Filistin'in bir parçası olarak nitelendirerek bu tartışmaya açıklık getirmiştir.³ Helenistik dönemde ise Yahudi filozof İskenderiyeli Filon (Philo Judaeus), Kenan topraklarını Filistin ile özdeşleştirmiştir.⁴ Bu durum, terimin coğrafi anlamının zamanla genişlediğini

göstermektedir. Öte yandan, bazı modern siyonist söylemlerin ve İsrail savunucularının iddialarının aksine, "*Filistin*" terimi Romalılar tarafından Yahudilere yönelik bir saygısızlık amacıyla uydurulmamıştır. Aksine, bu isim hem Roma öncesi hem de Roma dönemlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla, Filistin'in tarihsel ve coğrafi bir kimliği olduğu, antik kaynaklarla desteklenen bir gerçektir.

Bizans İmparatorluğu döneminde (4.-7. yüzyıl) Filistin, idari sınırları belli olan üç ayrı eyalete bölünmüştü: Palaestina Prima (Birinci Filistin), Palaestina Secunda (İkinci Filistin) ve Palaestina Tertia (Üçüncü Filistin). Bu idari yapı, bölgenin siyasi ve coğrafi örgütlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. 7. yüzyılda İslam fetihleriyle birlikte bu vilayetlerin adları değişmiştir. Palaestina Prima ve Palaestina Tertia, "*Cund Filistin*" adını alırken, Palaestina Secunda ise "*Cund el-Ürdün*" olarak yeniden adlandırılmış ve sınırlarında birtakım değişiklikler olmuştur.⁵

Harita 1: Bizans Vilayeti Olarak Filistin.

Bizans ve erken İslam dönemlerinde Filistin'in idari sınırları, Kudüs çevresindeki merkezi bölgeyi ve Ürdün Nehri ile Akdeniz arasındaki alanı kapsayacak şekilde devam etmiştir. Osmanlı döneminin sonuna kadar Filistin, bağımsız bir siyasi birim olarak değil, Biladü's-Şam (Büyük Suriye) coğrafyasının bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Modern dönemde ise Filistin'in sınırları ve siyasi kimliği, 20. yüzyılda İngiliz Mandası tarafından yeniden şekillendirilmiştir.

Tarih boyunca "*Filistin*" terimi coğrafi bir tanım olarak kullanılmış ve bölge sakinleri de Filistinli olarak anılmıştır. Ancak, günümüzdeki ulus-devlet anlayışı, geçmişteki vilayet ve bölgesel yönetim sistemlerinden temelde farklıdır. Bu nedenle, modern "*Filistin Devleti*" kavramı, tarihteki Bizans ve İslam dönemi idari yapılarıyla doğrudan eşleştirilmemelidir.⁶

Modern Filistin'in sınırları, İngilizler ile Fransızlar arasında gerçekleştirilen bir dizi diplomatik görüşme ve anlaşma sonucunda belirlenmiştir. Bu süreçteki en önemli dönüm noktalarından biri, 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması olmuştur. Bu anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Biladü'sh-Şam ve Irak bölgelerini İngiliz ve Fransız nüfuz alanları olarak bölümlendirmiş ve Filistin'i "uluslararası idare" altına alınacak bir bölge olarak tanımlamıştır. Ancak bölgenin fiilen işgal edilmesinin ardından, Fransızlar Filistin üzerindeki iddialarından vazgeçerek bu bölgeyi İngilizlere devretmiştir. Sykes-Picot Anlaşması'nın ilk taslağında çizilen sınırlar, Kitab-ı Mukaddes'teki söylemlerle uyumlu olacak şekilde belirlenmiştir. Dönemin İngiliz Başbakanı David Lloyd George'un da ifade ettiği gibi, bu sınırlar "Dan'dan Beerşeba'ya kadar uzanan kadim topraklar temel alınarak çizilmiştir" ve siyonist hareketin hedefleriyle örtüşecek şekilde tasarlanmıştır.⁷ Bu tarihsel arka plan, 1947 yılında Birleşmiş Milletler tara-

fından önerilen taksim planının da temelini oluşturmuştur. Söz konusu plan, Filistin topraklarını %43'ü Filistinlilerin, %56'sı Yahudilerin olacak şekilde ayırmıştır.

1948'de İsrail'in bir devlet olarak ilan edilmesinin ardından, siyonistler Birleşmiş Milletler tarafından önerilen sınırlara riayet etmeyerek topraklarını genişletme politikası izlemişlerdir. 1949 Ateşkes Anlaşmaları sonucunda oluşan hatlara göre, İsrail işgali eski Britanya Filistin Mandası topraklarının %78'ini kontrolü altına almıştır. Bu genişleme politikası 1967'de daha da ileri götürülmüştür. 1967 Savaşı'nda İsrail:

- I. Tüm Filistin topraklarını (Batı Şeria ve Gazze Şeridi) işgal etmiş,
- II. Suriye'den Golan bölgesi'ni,
- III. Mısır'dan Sina Yarımadası'nı,
- IV. Daha sonraki dönemde ise Güney Lübnan'ı ele geçirmiştir.

"İsrail'in İcadı

1948'de kurulan ve "İsrail" adını alan siyonist varlık, kadim bir terimin modern siyasi bağlamda yeniden canlandırılması ve ideolojik olarak yeniden yorumlanması sürecinin bir ürünüdür. Söz konusu süreç, tarihsel verilerin manipüle edilerek çarpıtılmış okumalarla şekillendirilmesidir.⁸ Siyonist söylem, "İsrail" kavramını, tarihsel olarak var olmadığı bir döneme ve coğrafi genişliğe atfederek, bölgenin yerel ve tarihsel terminolojisini (özellikle "Filistin" terimini) sistematik olarak silmeye çalışmıştır. Shlomo Sand, *İsrail Ülkesinin İcadı (The Invention of the Land of Israel)* adlı eserinde, bu kavramsal insanın İbranice okul kitaplarından akademik tezlere, şarkılardan tarih yazımına kadar uzanan bir dayatma süreciyle nasıl

sistemleştirildiğini ortaya koymaktadır. Sand'ın analizine göre, siyonist söylem yalnızca "Eretz Israel" (İsrail Ülkesi) kavramını diğer dillere empoze etmekle kalmamış, aynı zamanda tarihsel olarak köklü bir geçmişe sahip "Filistin" terimini de bu yapay kavramla değiştirmeye çalışmıştır.

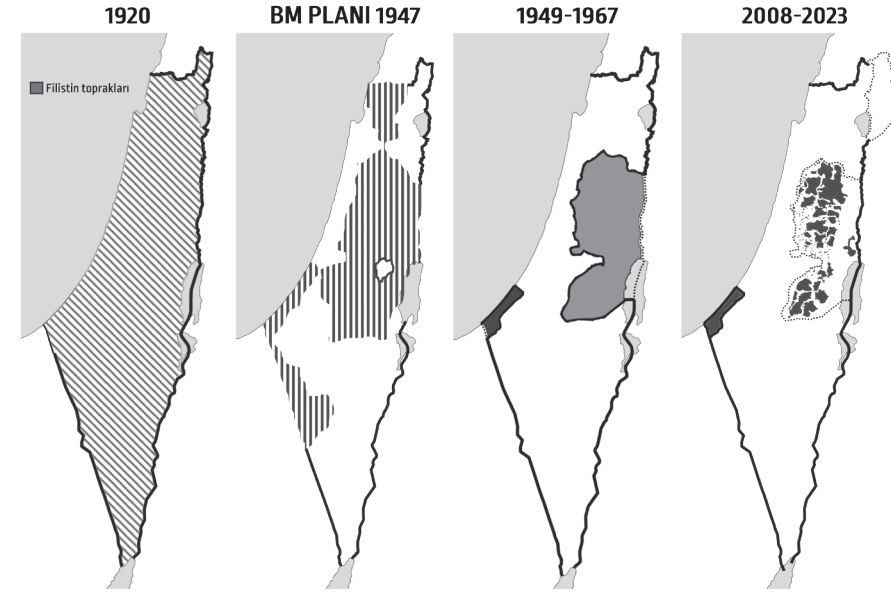
Sand'ın vurguladığı üzere, Kudüs ve çevresini kapsayan tarihsel bir "İsrail" devleti fikri modern bir efsanedir ve antik dönemde böyle bir siyasi yapı bulunmamaktadır. Kendi ifadesiyle: "Kutsal Kitap'ın yazarlarından hiç birisi Tanrı'nın Şehri civarındaki bölgeye "İsrail Ülkesi" demeyi hayal etmezdi... Hiçbir metin veya arkeolojik bulguda, belirli bir coğrafi bölgeye atfen "İsrail Ülkesi" tabirini bulamamaktayız".⁹ Bu

durum, Eski Ahit'te (Tevrat'ta) bölgenin "Kenan Diyarı" gibi yerel adlarla anılmasıyla da teyit edilmektedir.

Sand, "İsrail Ülkesi" tabirinin aslen siyasi değil, dini bir kavram olduğunu ve ilk kez Yeni Ahit'te (İncil), Hıristiyanlık ve haham

gibi yerel ve tarihsel terminolojileri bilinçli şekilde silmeyi hedeflemiştir.

İngilizler ve Fransızlar Filistin'in sınırlarını çizirken, siyonist hareket bu süreçte aktif bir rol oynayarak bölgenin nihai şekillenmesinde etkili olmuştur. Siyonistler,

Harita 2: 1923-2023 Arası İşgal

geleneğinin etkisiyle kullanıldığını belirtmektedir. Ona ve konuyu çalışan bir diğer akademisyen Masalha'ya göre bu terim, antik dönemde yalnızca Nablus çevresindeki kuzey bölgesiyle sınırlı bir alan için kullanılmıştır.¹⁰ Mişna ve Talmud'da (MÖ 2. yüzyıl) "İsrail" adına nadiren rastlanırsa da bu kullanımlar modern siyonizmin yüklediği ulus-devlet anlamını taşımaktadır. Benzer şekilde, "vadedilmiş topraklar" kavramı da coğrafi bir tanımdan ziyade dini-sembolik bir ifadedir ve ancak 20. yüzyılda siyasi bir hükümlerlik iddiasına dönüştürülmüştür. Modern siyonist tarih yazımı, bu tür çarpıtılmış okumalarla geçmişten yeniden kurgularken, Filistin

Filistin'in sınırlarının daraltılması yönünde çeşitli diplomatik girişimlerde bulunmuş ve bölgenin paylaşımını belirleyen anlaşmalarda kendi çıkarlarını gözetmiştir. Bu bağlamda, 1920 Fransız-İngiliz Sınır Anlaşması ve 1923'teki Paulet-Newcombe Anlaşması, Filistin'in kuzey sınırlarının belirlenmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bu anlaşmalarla, Fransızların bölgeyi Kitab-ı Mukaddes'teki tarihsel söylemlerle uyumlu hale getirme çabalarına rağmen siyonist hareket bu sınırları yetersiz bulmuş ve Filistin'in Lübnan, Suriye ve Ürdün'ü de kapsayacak şekilde genişletilmesi için baskı yapmıştır. Siyonistler, tarihsel ve stratejik açıdan önemli gör-

dükleri toprakları sınırlara dâhil etmek amacıyla İngilizler nezdinde girişimlerde bulunmuş ancak bu talepleri karşılık bulmamıştır. Bu durum, 1948'de İsrail işgal devletinin kurulmasının ardından siyonistlerin askeri yöntemlere başvurmalarına yol açmıştır. Nitekim İsrail, zaman içerisinde Golan bölgesi, Güney Lübnan ve Sina Yarımadası'nı işgal ederek bölgedeki varlığını genişletmiştir. Bu süreç, siyonist

Arz-ı Mübarek (Mübarek Topraklar)

Kur'anî bir terminoloji olan "arz-ı mübarek" (mübarek topraklar) ifadesi Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssaları bağlamında zikredilmiştir. Bereket, "büyüme ve yayılma", "artma ve çoğalma" anlamlarına gelen ilahi bir nimettir ve değişmeyen bir manası vardır. Müfessirler bu topraklardaki bereketi genellikle iki kategoriye ayırmışlardır: manevî/din ve maddî/dünyevi. Manevi ya da dini bereket, birçok peygamberin yaşadığı ve tebliğde bulunduğu toprak anlamına gelirken, maddî ya da dünyevi bereket ise verimli toprakları, çeşitli meyve bitkileri¹¹, su kaynakları, stratejik coğrafi konumu ve farklı topografik iklim özelliklerini kapsamaktadır.¹² Bereket sadece inananlarla sınırlı olmayıp, Enbiya Suresi'nin 71. ayetinde ifade edildiği gibi inanan ya da inanmayan tüm insanları içine almaktadır. Ayrıca bu ayet, bereketin Hz. İbrahim bu topraklara göç etmeden ve peygamberlerin burada yaşamasından çok önce var olduğunu da göstermektedir. Bereketin kaynağı olan Mescid-i Aksa'nın ilk insanlarla birlikte inşa edilmiş olması, bu topraklara bereketin çok eskiden bahsedildiğini ortaya koymaktadır. Mescid-i Aksa, Kuran'da bu topraklar için bereketin kaynağı ve merkezi olarak zikredilmektedir.¹³ Bu bağlamda tartışılan önemli bir konu, bereketin sebeplerinden birinin peygamberlerin bu topraklarda yaşamış olması mı yoksa bu

hareketin başlangıçta diplomatik yollarla çözmeye çalıştığı sınır sorununu, nihayetinde askeri güç kullanarak aşma çabasını yansıtmaktadır. İngiliz ve Fransız mandaları döneminde belirlenen sınırlar, siyonistlerin uzun vadeli hedeflerini tam olarak karşılamamış, bu da İsrail'in kuruluşundan sonraki yayılmacı politikalarının temelini oluşturmuştur.

topraklar bereketli olduğu için mi peygamberlerin buraya gelmiş olduklarıdır.

Kur'an-ı Kerim'de beş ayette zikredilen "Mübarek topraklar" kavramının¹⁴ kapsamı hakkında Müslüman âlimler genel bir ittifak içindedir. İsrâ Suresi'nin 1. ayeti merkeze Mescid-i Aksa'yı alarak bereketin kapsamını çevresindeki alan ve etraf olarak belirlemektedir. Müfessirlerin çoğunluğu mübarek toprakları Biladü's-Şam olarak tanımlamakta, bir kısmı ise bu tanıma Mısır'ı da içine alacak şekilde genişletmektedir. Biladü's-Şam'ın merkezi Fırat Nehri ile el-Arış¹⁵ arasında sabit olmakla birlikte, sınırları tarihsel süreçte idari bölünmelere bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

Abdül Fettah El-Awaisi, Beytül Makdis Bereket Daireleri Teorisi adını verdiği yeni bir yorumla, bereketin Mescid-i Aksa etrafında daireler halinde yayıldığını ve birinci, ikinci ve üçüncü daireler şeklinde genişlediğini öne sürmektedir.¹⁶ Ona göre, eğer Şam bu dairenin bir parçası olarak kabul edilecekse, Mısır'ın bazı bölgelerinin de aynı dairenin farklı bir çeyreğinde yer alabileceği düşünülebilir.¹⁷ Bu da, mübarek toprakların kapsamını, yarıçapı yaklaşık 400 km olan teorideki ikinci daireyle eşdeğer hale getirmektedir. Sonuç olarak mübarek toprakların sınırları, Biladü's-Şam'ın büyük bir bölümünü, Sina'yı, Mısır'ın bazı kesimlerini ve Arap Yarımadası'nın bir kısmını içine alacak

şekilde geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır.

Yahudilerin "vadedilmiş topraklar" kavramı, İslam'ın "Mübarek topraklar" tanımının bir bölümünü kapsamakla birlikte, esas olarak İsrailoğulları'nın kutsal metinlerdeki ahitleriyle bağlantılıdır. Eski Ahit'te¹⁸ Allah'ın Hz. İbrahim ve soyuna vaat ettiği topraklar "Mısır nehrinden büyük Fırat nehrine kadar" uzanmakta olup, bu günümüzde Mısır, Filistin, Ürdün, Suriye, Irak, Arabistan ve Türkiye'nin bir kısmını içine alan geniş bir bölgeye tekabül etmektedir. Yahudi geleneği, "senin nesline bu toprakları bahşediyorum"¹⁹ ifadesini sadece Hz. İshak'ın soyuyla sınırlanmış, Hz. İbrahim'in diğer çocuklarını bu vadin dışında tutmuştur. Vadedilmiş topraklar kavramı Yahudi millî kimliğinin temelini oluşturan bir efsaneyken, siyonizm için de merkezi öneme sahiptir. Hıristiyanlık ise bu vadin İsrailoğulları'na değil, esas olarak Hz. İsa'ya yapıldığını kabul etmektedir.²⁰

Arz-ı Mukaddes (Mukaddes Topraklar)

Arz-ı Mukaddes, Kur'anî bir terim olarak Filistin bölgesini tanımlamakta kullanılır. Bu kavram, Hz. Peygamber'in hadislerinde ve erken dönem İslam kaynaklarında Arz-ı Mukaddes ve Beytül Makdis olarak sıklıkla yer almıştır. Etimolojik kökeni Arapça k-d-s (kâf-dâl-sîn) köküne dayanan bu terim, hem "bereketli" hem de "temizlenmiş" (mutahhar) anlamlarını içerir.

Dilbilimsel açıdan bakıldığında, her mukaddes şey mübarektir²³ ancak her mübarek olan mukaddes değildir. Bu durumda Mukaddes topraklar, Mübarek toprakların bir alt kümesini oluşturur fakat bunun tersi geçerli değildir. Bu ayrım, bölgeye arz-ı mübarekte bulunmayan özel bir nitelik kazandırmaktadır.

"Arz-ı mukaddes" (mukaddes topraklar) kavramı, maddî ve manevî kirlere arındırılmış bir mekânı ifade eder. İslami öğretilere göre bu topraklar, geçici olarak günah

Pavlus'un öğretilerine göre bu vaat, nesiller yoluyla değil, Hz. İsa'ya iman edenlerin elde ettiği ruhani bir mirastır: "Eğer Mesih'e ait-seniz, o zaman İbrahim'in soyundansınız ve bu vadin mirasçılarınız."²¹ İslam geleneği vadedilmiş toprak kavramından açıkça bahsetmemekle birlikte, Zebur'dan yaptığı bir alıntıyla yeryüzüne salih kulların varis olacağını belirtmektedir.²² Bu yaklaşım, toprakla ilişkin etnik kökenden ziyade takva ve doğruluk temelinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Bakara Suresi 124. ayette Hz. İbrahim'in neslinden gelenlerin ilahi vaat kapsamına dâhil olmasını talep etmiş ancak Allah-u Teala bu vadin zalimleri kapsamadığını açıkça belirtmiştir. Bu durum, İslam'ın toprak anlayışının Yahudi ve Hıristiyan perspektiflerinden farklı olarak ahlaki ve evrensel bir temele dayandığını göstermektedir.

ve zulme maruz kalsa da nihayetinde mutlaka temizlenecektir.²⁴ Tarih boyunca Haçlılar ve siyonistler tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen, bu toprakların özünde taşıdığı mukaddes ve saflık hiçbir zaman yok olmamıştır. İslam inancına göre, tıpkı geçmişte olduğu gibi, gelecekte de bu topraklar tüm zulüm ve haksızlıklardan arındırılacaktır.

İslami kaynaklara göre mukaddes topraklar (arz-ı mukaddes) ile Beytül Makdis coğrafi olarak özdeş alanları ifade etmektedir. Bu mukaddes bölgenin merkez eksenini Mescid-i Aksa oluşturmakta olup, yaklaşık 40 Arap mili (85.04 km) yarıçaplı dairenel bir alana yayılmaktadır. Sınırları kuzeyde Nablus ve Cenin yerleşimlerini, batıda Yafa şehri ile Akdeniz sahil şeridini, doğuda Ürdün Nehri vadisine kadar uzanan bölgeyi, güneyde ise Kerek, Muta ve Kuseyfe mevkiilerini içine almaktadır.

Bu sınırlar, erken İslam dönemindeki Cund Filistin idari bölgesiyle birebir örtüşmekte olup, İslam'ın ilk yüzyıllarında "Şam'ın mübarek, Filistin'in ise mukaddes" olduğuna dair söylemlerle tam uyum içindedir. Ancak zaman içinde mukaddes topraklar ve mübarek topraklar kavramlarının birbirine karıştırılması, bazı geç dönem İslam âlimlerinin bu iki terimi eşanlamlı kabul etmelerine ve böylece kavramsal karışıklıklara yol açmalarına sebep olmuştur. Bu terminolojik karmaşa, bölgenin dini ve coğrafi kimliğinin anlaşılmasında bazı yanlış anlamalara zemin hazırlamıştır.

Kur'an-ı Kerim'in mübarek topraklar ve mukaddes topraklar için farklı terimler kullanması, bu bölgelerin niteliksel olarak ayrıştığını göstermektedir. Dilbilimsel yaklaşımlar ne olursa olsun, bu terminolojik ayrım, iki coğrafyanın özdeş olmadığının açık kanıtıdır. Mukaddes topraklar, mübarek toprakların içinde özel bir alt küme oluşturur. Mukaddes toprak aynı zamanda bereketlidir, ancak her mübarek toprak mukaddes değildir.

kitab-ı mukaddes

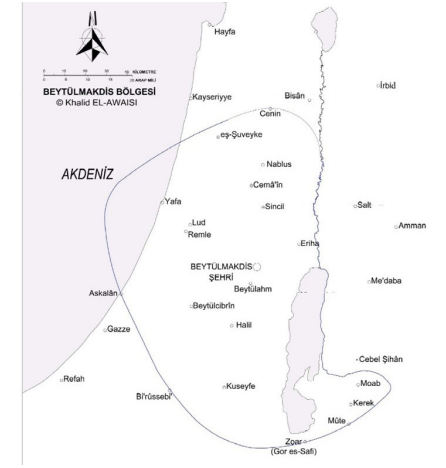
Hıristiyanların kabul ettiği ve Yahudilerin kutsal kitabını da içeren yazılar koleksiyonudur. Batı dillerinde karşılığı "Bible" dir. Kitab-ı Mukaddes'in ilk bölümü Yahudi kutsal kitabını içerir ve Eski Ahit olarak adlandırılır. İkinci bölüm ise İncil'den oluşur ve Yeni Ahit olarak adlandırılan bu bölüm Yahudiler tarafından kabul edilmez. Kitab-ı Mukaddes'in tüm bölümleri Hıristiyanların tamamı tarafından aynı şekilde itibar görmez.

Kur'an-ı Kerim'de "arz-ı mukaddes" tabiri, Hz. Musa'nın kavmini mukaddes topraklara girmeye çağırdığı ancak onların bu

çağırığı reddetmesi üzerine Musa ve Harun peygamberlerle birlikte bu topraklara girişlerinin yasaklandığı ayette geçmektedir.²⁵ Hadis literatüründe, Hz. Musa'nın vefatından önce Allah'tan bu topraklara yaklaştırılma talebinde bulunduğu ve vefatının ardından hemen bu bölgenin dışına defnedildiği rivayet edilmiştir. Buhari'nin "Mukaddes Topraklarda Defnedilme Arzusu" başlığıyla kaydettiği bu hadise benzer şekilde, Ebu Ubeyde gibi sahabeler de Ürdün Nehri'nin batısında defnedilmeyi talep etmişlerdir.²⁶

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rüyasında Mukaddes topraklara götürüldüğünü görmesinin yanı sıra, bu bölgenin kıyamet öncesinde Hilafetin son merkezi olacağına dair haber vermesi,²⁷ İslam geleneğinde Mukaddes toprakların taşıdığı ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

Hıristiyan geleneğinde "Terra Sancta" (Kutsal Topraklar) olarak adlandırılan bölge, Hz. İsa'nın yaşamındaki temel olaylarla doğumu, tebliği, çarmıha gerilmesi ve dirilişi doğrudan bağlantılı coğrafi mekânları kapsamaktadır. 6. yüzyıla ait Madaba Mozaik Haritası, bu kutsal coğrafyanın en eski kartografik temsiliyi oluşturmaktadır ve Lübnan'dan Nil Deltası'na, Akdeniz'den Doğu Çölü'ne uzanan geniş bir alanı tasvir etmektedir. Yeni Ahit (İncil) metinleri, Hıristiyanlığın kutsal topraklar anlayışını özellikle Mesih'in yaşamındaki kilit olaylar etrafında şekillendirerek, İslam'daki "arz-ı mukaddes" kavramından farklı bir perspektif sunmaktadır. Buna karşılık Yahudi geleneğinde ise bu topraklar daha çok "vaat edilmiş toprak" kavramı çerçevesinde ele alınmakta ve kutsallıktan ziyade ilahi vaade dayalı tarihsel bir hak iddiasına odaklanılmaktadır. Bu üç semavi dinin kutsal toprak algıları arasındaki temel farklılık, Hıristiyanlığın olay merkezli, Yahudiliğin vaad merkezli, İslam'ın ise mukaddes merkezli bir yaklaşıma sahip olmasıdır.

Harita 3: Beytülmakdis/ Arz-ı Mukaddes bölgesinin sınırları

KUDÜS'ÜN İSİMLERİ

1. Beytülmakdis

"Beytülmakdis" tabiri, Arapça'da "Kutsal Ev" veya "Kutsal Ev" anlamına gelmekte olup, İslam geleneğinde Kudüs'ü ifade etmek için kullanılmıştır. Zamanla bu isim hem şehrin tamamını hem de çevresindeki mukaddes toprakları kapsayacak şekilde genişlemiştir. İsmi orijinal formunun Mescid-i Aksa'ya atfen "el-Beytül Mukaddes" olduğu düşünülmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de yeryüzündeki ilk mabedin "Bekke" (Mekke)²⁸ olduğu belirtilmiştir. Bu mabet, "Beytül-Haram"²⁹ veya "el-Beyt"³⁰ olarak da anılmaktadır. Hadis kaynaklarında, yeryüzündeki ilk mabetlerin Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksa olduğu ve ikisinin inşası arasında kırk yıl bulunduğu nakledilmektedir.³¹

İslam âlimleri bu rivayetten hareketle, Kâbe'nin ilk inşasının Hz. Âdem döneminde gerçekleştiğini ve kırk yıl sonra Beytülmakdis'in inşa edildiğini belirtmişlerdir. Dikkat çekici olan, ikinci mabedin de "el-Beytül-Mukaddes" olarak adlandırılmasıdır. Mekke'deki "el-Beyt" veya "Beytül-Ha-

ram" ile karıştırılmaması için Kudüs'teki mabede "el-Beytül-Mukaddes" (Mukaddes Ev) denmiştir. Bu durum, ismin ya bir peygamber tarafından verildiğini ya da ilahi kaynaklı olduğunu düşündürmektedir.

"el-Beyt" tabiri "Allah'ın evi" anlamına taşırken, "el-makdis" veya "el-mukaddes" ise Arapça'da k-d-s kökünden türemiş olup "mukaddes", "saf", "temizlenmiş" veya "kutsal" anlamlarına gelir. "Makdis" bir isim iken, "mukaddes" sıfat olarak kullanılmaktadır. Bu terminoloji, Hz. Peygamber'in "Bu mescidde namaz kılanın, annesinden doğduğu günkü gibi günahlarından arınacağı"³² müjdesiyle uyum içindedir. Mescid-i Aksa için bu şekildeki isimlendirme, gerek Hz. Muhammed gerekse el-Vâsiti ve İbn Hacer el-Askalani gibi İslam âlimleri tarafından da kullanılmıştır.

Beytülmakdis isminin kökeni, bölgenin dilsel ve dini mirasına ışık tutmaktadır. "el" harf-i ceri olmadan bu isim tam anlamını ifade etmemektedir, zira bu coğrafyada "Beyt" önekiyle başlayan yerleşim adla-

rı yaygın bir geleneği yansıtmaktadır. Bu durum, Arapça'da "et evi" ve Aramice'de "ekmek evi" anlamlarına gelen Beytüllahim (Bethlehem) gibi pek çok Kenan şehrinde görülebilir. Söz konusu şehrin orijinal adı, Kenan tanrısı Lahmo'ya referansla "Beyt Lahama" idi.

Bu tür bileşik isimler bölgede Kenan döneminden beri yaygın olarak kullanılmıştır. Mukaddes topraklardaki diğer örnekler arasında Beyt Jibirin (Aramice'de Beth Gabra), Beyt Hanina, Beyt Taffuh (günümüzde Taffuh), Beyt Dacan (Asurca ve eski Mısır yazıtlarında Bît Dagana), Bait Şean (modern Arapça'da Beisan) ve Beyt Şemeş sayılabilir.

Kutsallık kavramı, eski Sami dillerinde de köklü bir geçmişe sahiptir ve Arapça formuyla benzerlik göstermektedir. Kenan dilindeki Qudşu ve Ugarit dilindeki Qudshu (qdš) kökü, "kutsal" veya "kutsal yer" anlamlarını taşımaktadır. Bu dilsel bağlantılar, Beytülmakdis isminin tarihsel ve kültürel köklerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Clermont-Ganneau'nun araştırmaları, "el-Mukaddes" ve "el-Kuds" isimlerinin kökeninin Kenan tanrısı Kadiş'e dayandığını ve şehrin kadim kutsallığını yansıttığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular ışığında, "Beytülmakdis" isminin Kenanlılar tarafından Ursalim'den önce kullanılmış olabileceği ihtimali güç kazanmaktadır. Nitekim bu isimlendirme, bölgedeki diğer Kenan şehir-

lerinde görülen "beyt" öneki yer adları geleneğiyle uyum göstermektedir.

Kitâb-ı Mukaddes'deki anlatılar, bu bölgenin İsrailoğulları'ndan önce de bir ibadet merkezi olduğuna işaret etmektedir. Salem Kralı Melchizedek'in Hz. İbrahim'i kutsaması, alanın erken dönem dini önemini teyit eden önemli bir referanstır. İslam geleneği ise bu kutsallığı, Mekke'deki Beytülharam'ın inşasıyla paralel bir şekilde ele almaktadır. Her iki dinin kaynakları da bu mekânın kökeninin peygamberler dönemine uzandığını ve kadim bir ibadet geleneğine sahip olduğunu göstermektedir.

İbranice'deki Beit HaMikdaş (Kutsal Ev) isminin, Arapçadaki Beytülmakdis ile ilişkili olduğuna dair teoriler temelsizdir. Sami dilleri arasında benzerlikler olsa da böyle bir bağlantıyı kanıtlamak için somut delillere ihtiyaç vardır. Beytülmakdis ismi, bu mukaddes alanın en eski adlarından biri olarak görülmektedir, ancak bu ismin Aramice ya da İbranice'de ne kadar eski olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur.

İslam öncesi Araplar, Beytülmakdis ismini biliyorlardı. En ünlü Arap şairlerinden İmr'ul Kays'ın 6. yüzyıla ait bir şiirinde, Kudüs yerine Beytülmakdis'ten gelen birine Makdisi (Kudüslü) denildiği görülür. Ayrıca, Hz. Muhammed'in İsra yolculuğunda Beytülmakdis'e gece yolculuğu yaptığının açıklamaları karşısında, Kureyşliler bunu hemen İliya (Kudüs) ile ilişkilendirmişlerdir.

2. Ursalim

Kudüs, tarih boyunca dini ve tarihi önemini yansıtan pek çok isimle anılmıştır. Bilinen en eski adı, MÖ 3. binyıla dayanan Ursalim veya UrŞalim'dir. Bu isim, Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan binlerce yıl önce bölgede yaşayan Kenaniler tarafından verilmiştir. Günümüzde bu isim, Eski Ahit'te geçtiği ve siyonistler tarafından

sahiplenildiği için Yahudi kökenli sanılsa da aslında Yahudilik ve siyonizmden çok daha eskiye dayanır.

"Ursalim" veya "UrŞalim" isminin kökeninin Sami dillerinden geldiği düşünülmektedir:

- Akadça: Uru-Salim

- Süryanice: Urişlem
- İbranice: Yeruşalayim

Yaygın olarak "barış şehri" anlamı yüklenen bu ismin, *etimolojik olarak bu anlamı taşımadığı* bilinmektedir. Kelimenin ilk kısmı olan "Uru" veya "Yuru", "kuruluş" veya "şehir" anlamına gelirken, "Salim" kısmı ise "tamamlık" ifade eder veya Kenani-Amori tanrısı Şalim'e atıfta bulunur. Amoriler, Kenan topraklarının ilk sakinleri olup, Kitâb-ı Mukaddes'de Amorilerin Arap Yarımadası'ndan geldikleri belirtilmiştir.

Bu ismin bilinen ilk kaydı, MÖ 19. yüzyıla ait bir Mısır lânet metninde geçer ve burada "Rusalimum" veya "Roş-ramem" olarak anılır. Daha sonra, MÖ 14. yüzyıla ait Tell-Amarna tabletlerinde, Kenan şeflerinin Mısır firavununa yazdığı mektuplarda "UruSalim" adı geçer. Eski Ahit'te de³³ İsrailoğullarının bölgeye gelişinden önceki dönemde bu isim kullanılmıştır.

Zamanla isim farklı dillerde şu şekilde evrilmiştir:

- MÖ 8. yüzyıl (Akadça): Ursaliimmu
- MÖ 7. yüzyıl (İbranice): Yêrûşâlêm
- MÖ 4. yüzyıl (Yunanca): Hierousalêm

3. İliya

İmparator Hadrianus (Publius Aelius Hadrianus) tarafından 130 yılında şehre verilen Latince addan türeyen bu isim, MS 2. yüzyıldan itibaren popüler olmuştur. "Aelia Capitolina" ismi imparatorun ilk ismi olan Aelius'tan türemiştir. Hadrianus, şehri yeniden inşa etmiş ve etrafında, Yahudilerin girmesinin yasak olduğu yeni bir koloni kurmuştur. Koloni ya da şehir merkezi Nablus'un güneyinden El-Halil'in kuzeyine uzanıyordu ve aralarında güneyde Eleutheropolis ile kuzeyde Neapolis'in de yer aldığı birçok ilçeyi kapsıyordu.

7. yüzyılda bu isim Arapçada "İliya" olarak

- 7. yüzyıl (Arapça): Uri-Şalim (Arap şair el-Eş'a'nın kullanımı)

Böylelikle Ursalim şehrin kaydedilmiş en eski ismi olmuş ve daha sonra farklı biçimlerde ama benzer bir sese sahip olarak telaffuz edilmiştir.

Günümüzde İsrail devleti, şehrin İbranice kökenli "Yeruşalayim" ismini öne çıkarsa da arkeolojik ve filolojik bulgular bu iddiayı sorgulamaya açmaktadır. Tarihi kayıtlar, "Urşalim" isminin İsrailoğulları bölgeye gelmeden çok önce, MÖ 19. yüzyılda Kenaniler tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Şehrin sonraki dönemlerde aldığı "Yebus" veya "Jebus" ismi, bölgede hüküm süren Yebusilerin inşa ettiği Siyon Kalesi'yle bağlantılıdır. İlginçtir ki, günümüzde Yahudi kimliğiyle özdeşleşen "Siyon" terimi, aslen Kenan dilinde "tepe" veya "yüksekti" anlamına gelen coğrafi bir tanımlamadır. "Beytülmakdis" ismine gelince, bu adın erken dönemlerde kullanıldığına dair bazı işaretler bulunsa da kesin tarihlen-dirmeyi mümkün kılacak arkeolojik kanıtlar henüz ele geçmemiştir.

kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ömer'in Beytülmakdis'deki Hıristiyanlara verdiği emannamede İliya ismi kullanılmıştır. Şehre bazen "Medînetü İliya" yani İliya şehri olarak atıfta bulunulurken, Mescid-i Aksa'ya da "İliya Mescidi", bölgeye ise İliya deniyordu. Emeviler, günümüze ulaşmış olan resmi yazışmalarında ve şiirlerde İliya ismini kullanmaya devam etmişlerdir. Halife Muaviye döneminden itibaren Emeviler, Arapça İliya isminin yazılı olduğu madeni paralar bastırmışlardır. Emeviler döneminde kullanılan isimlerle ilgili bir diğer kanıt da birçok anayol üzerinde

bulunan yol işaretleridir. Yine de zaman geçtikçe bu isim daha az kullanılır olmuş, bunun yerine Beytülmakdis ve daha sonraları Kudüs daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Tabiin döneminde, Roma dilindeki "İliya" yerine "Beytülmak-

dis" isminin kullanılması teşvik edilmiştir. Tabiinden Muaviye b. Salih, "Medine'ye Yesrib, Beytülmakdis'e de İliya demeyiniz." demiştir.³⁴ Bunun gerekçesi olarak da bu adın bir Roma imparatoruna ait olmasını göstermiştir.

4. Kudüs

Kudüs ismi, şehre ve bölgeye verilen en son isim olarak Arapça'da ilk kez Abbasi Halifesi Memun döneminde (H. 217/ MS 832) madeni paralara bastırılarak resmiyet kazanmış, sonraki yüzyıllarda giderek yaygınlaşmıştır. "el-Kuds" veya "Kudüs" terimi, Arapça'daki "Beytülmakdis" ile aynı k-d-s kökünden türemiş olup "kutsallık atfedilmiş" anlamını taşımaktadır. Bu yeni isim kısa sürede dönemin literatürüne girmiş ve bölgenin en yaygın adı haline gelmiş, "Beytülmakdis" tabiri ise İslam dünyasının diğer bölgelerinde kullanımını sürdürmüştür. Memlûk ve Osmanlı

dönemlerinde bu isme "soylu" anlamındaki "Şerif" eki eklenerek "Kudüs-i Şerif" şeklini almıştır. Bu resmi adlandırma, dönemin belgelerinde ve inşa edilen yapıların kitabelerinde kullanılırken, "Beytülmakdis" ifadesi dini metinlerde yer almaya devam etmiştir. Osmanlı idari teşkilatında bölge, Nablus'un güneyinden Sina'ya kadar uzanan bir alanı kapsayan "Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı" olarak anılmıştır. Başlangıçta Şam Eyaleti'ne bağlı olan bu mutasarrıflık, 19. yüzyılın sonlarından itibaren doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır.

En Kutsal Alan: Mescid-i Aksa

Mescid-i Aksa, yüzlerce tarihi yapıyı barındıran ve Eski Kudüs şehrinin beşte birlik alanını kaplayan 142.000 metrekarelik alana Kur'an'ın verdiği isimdir. Ayrıca el-Beytül-Mukaddes, Mescid-i Beytülmakdis, İliya Mescidi gibi farklı adlarla anılmış, Memlûk ve Osmanlı dönemlerinden itibaren ise Harem-i Şerif olarak bilinmiştir. Alan, düzgün olmayan bir dikdörtgen şeklinde olup her bir duvarı farklı uzunluktadır: batı duvarı 488 metre, güney duvarı 281 metre, doğu duvarı 466 metre ve kuzey duvarı 314 metredir.

Mescid-i Aksa, en yüksek noktası Sahra Kayası (Sahra-i Müşerrefe) olan bir dağın üzerine inşa edilmiştir. İslam geleneğine göre ilk bina, Hz. Âdem tarafından Kâbe'nin inşasından kırk yıl sonra yapılmıştır. Yerleşke, en kalabalık olduğu anda yaklaşık 300.000 kişi kapasitesiyle yakın zamana

kadar dünyanın en büyük camisiydi.

Mescid-i Aksa külliyesinin merkezinde Kubbetüs Sahra (altın kubbeli yapı) yer almaktadır. Onun hemen altında, Müslümanların ilk kiblesi ve Hz. Muhammed'in Mirac yolculuğunda göğe yükseldiği yer olan Sahra Kayası bulunmaktadır. Mescid-i Aksa'nın güney ucunda ise Kibli Camii (kurşun kubbeli) yer alır. Günümüzde burası, imamın hutbe okuduğu ve namaz kıldırıldığı ana ibadet mekânıdır.

Caminin batı ve kuzey taraflarında dört minare ve 10 açık kapı bulunmaktadır. Özellikle doğu ve güney taraflarında asırlardır kapalı olan ve eskiden giriş için kullanılan sekiz kapı mevcuttur. Ayrıca, duvarların çoğu Hulefa-i Raşidin döneminden Osmanlı'ya kadar uzanan farklı İslam hanedanları dönemine aittir.

Mescid-i Aksa külliyesi; kubbeler, mihraplar, şadırvanlar, revaklar, zaviyeler, mastabalar, minberler, tarihî medreseler ve hatta modern okullar ile müzeler gibi onlarca yapı içermektedir.

Kur'an-ı Kerim, Mescid-i Aksa'dan açıkça bahseder ve onu ilk kible olarak nitelendirir.³⁵ Ayrıca Hz. Zekeriya, Hz. Meryem ve Hz. Davud gibi peygamberlerin mihraplarına da atıfta bulunulur. İbn Abbas'ın rivayetine göre, "Mescid-i Aksa'da peygamberlerin ibadet etmediği veya meleklerin durmadığı tek bir nokta yoktur."³⁶

Bazı oryantalist ve Yahudi akademisyenler, Mescid-i Aksa'nın İslam fetihlerinden veya Emevi döneminden önce var olmadığını, mescid kavramının Hz. Muhammed tarafından ortaya atıldığını

iddia etmişlerdir. Ancak bu görüş, tarihi gerçeklerle çelişmektedir. Zira Mescid-i Aksa, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce de vardı. Ayrıca İslam'da mescid kavramı, alan, sınırlar ve kible gibi üç temel özelliğe dayanır ki bunların hepsi Hz. Muhammed'den önce Mescid-i Aksa'da mevcuttu.³⁷

Günümüzdeki bazı Yahudi söylemleri, caminin bulunduğu alanın Süleyman Mabedi'nin yerine inşa edildiğini iddia etmektedir. Ancak onlarca yıldır süren arkeolojik kazılara rağmen bu iddiayı destekleyecek somut bir kanıt bulunamamıştır. Tarihçiler ve arkeologlar (İsraili akademisyenler dâhil), bu iddianın tarihi bir gerçekten ziyade bir efsane olduğunu kabul etmektedir.

İkinci Mescid Oluşu

Kur'an-ı Kerim'e göre yeryüzünde inşa edilen ilk mabet Kâbe'dir ve Hz. Âdem tarafından yapılmıştır. Kâbe'nin inşasından kırk yıl sonra, aynı mimari özellikler ve benzer bir planla Mescid-i Aksa inşa edilmiştir. Her iki mabet de tarih boyunca peygamberler tarafından ziyaret edilmiş, ibadet mekânı olarak kullanılmış ve çeşitli dönemlerde yeniden inşa edilmiştir. İslami kaynaklar, Hz. İbrahim ve onun neslinden gelen peygamberlerin bu iki kutsal mekânı yeniden inşa ettiklerini bildirmektedir.

Kâbe ve Mescid-i Aksa sadece genel görünüm olarak değil, aynı zamanda mimari oranlar ve yaklaşık 1:30'luk açısız

uyum bakımından da benzerlik göstermektedir. Bu mimari paralellikler, Mescid-i Aksa'nın inşasında derin bir ilmi birikimin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mescid-i Aksa'nın kiblesinin Hz. Muhammed döneminden çok önce Kâbe yönüne doğru belirlenmiş olması, bu mekânın başlangıçtan itibaren bir mescid olarak tasarlandığının en önemli kanıtıdır.³⁸ Eğer bu yapı bir Roma tapınağı veya Yahudi mabedi olsaydı, kiblesinin Kâbe'ye yönelik olması mümkün olmazdı. Bu durum, Mescid-i Aksa'nın köken itibarıyla İslami bir mabet olduğu gerçeğini teyit etmektedir.

İlk Kible Oluşu

H. Muhammed ve kendisinden önceki peygamberler, Mescid-i Aksa'nın özgün statüsü ve yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olması nedeniyle namazlarında buraya yönelirdi. Hz. Musa'dan itiba-

ren peygamberlerin kiblesi mukaddes topraklar olmuş, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa gibi peygamberler de bu yöne dönerek ibadet etmişlerdir. Hz. Muhammed, kible-

le ayeti³⁹ inene kadar (yaklaşık 14.5 yıl) Mescid-i Aksa'daki Sahra Kayası'na yönelerek namaz kılmış ve Mirac gecesinde diğer peygamberlere burada imamlık yapmıştır.

Mekke döneminde ilk Müslümanlar, gerek Mekke'deki Erkam b. Ebi Erkam'ın evinde, gerek Habeşistan'da ve gerekse Medine'deki Kuba Mescidi'nde ibadet ederken Mescid-i Aksa'ya yöneliyorlardı. Hicret sonrasında Medine'de inşa edilen Mescid-i Nebevi de dâhil tüm mescidler, ilk bir buçuk yıl boyunca aynı kible yönüne göre inşa edilmiştir. İbn Abbas'ın aktardığına göre,⁴⁰ Hz. Muhammed, Mekke'de Kâbe'nin yanında olmasına rağmen Beytülmakdis'e dönerek namaz kılmış, Medine'de ise kible değişikliğine kadar on altı ay boyunca bu yöne doğru ibadetini sürdürmüştür.

Kible kavramı, ilk vahiyden itibaren Müslümanlar için temel bir ibadet şartı olmuştur. Alak, Müzzemmil ve Müddessir gibi Mekki surelerde namazın emredilmesi, sahabelerin Mescid-i Aksa'ya dönerek uzun süreler boyunca ibadet etmelerine ve bu kutsal mekânla ruhani bir bağ kurmalarına yol açmıştır. İlk dönemde

Üç Mescitten Biri Oluşu

İslam dini, ibadet amacıyla özellikle ziyaret edilmesini tavsiye ettiği üç kutsal mekân belirlemiştir: yeryüzünde inşa edilen ilk iki mescit olan Kâbe (Mescid-i Haram), Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebevi. Hz. Muhammed (s.a.v.), "Şu üç mescit dışında (ibadet maksadıyla) başka bir mescit için yola çıkmayınız: Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve benim mescidim." buyurmuştur.⁴² Bu üç mescitte kılınan namazların sevabı diğerlerine göre kat kat fazladır. Özellikle Mescid-i Aksa'da kılınan bir namazın, başka yerlerde kılınan beş yüz namaz sevabına denk olduğu belirtil-

sabah, akşam ve teheccüd namazları kılınırken, Miraç ile birlikte farz kılınan beş vakit namaz da başlangıçta aynı kibleye doğru eda edilmiştir. Bu bağ o kadar güçlüydü ki, Erkam b. Ebi Erkam örneğinde olduğu gibi erken dönem sahabelerinden birçoğu bu kutsal bölgeyi ziyaret etmeyi çok istemişti.⁴¹ Kible değiştirildikten sonra Hz. Muhammed, ashabına ilk kibleleri olan Mescid-i Aksa'ya karşı duydukları saygıyı muhafaza etmelerini, dinlenirken ne yeni kibleleri olan Kâbe'ye ne de eski kibleleri olan Mescid-i Aksa'ya dönmemelerini emretmiştir. Bu talimat, hem ilk kibleye gösterilmesi gereken saygının devamını sağlamış, hem de yeni kibleye olan bağlılığı pekiştirmiştir. Aynı zamanda bu uygulama, dinlenme anlarında kible hassasiyetinin korunmasını ve iki kutsal mekân arasında denge gözetilmesini amaçlamıştır. Böylece İslam, geçmiş peygamberlerin mirasına saygı ile yeni emre tam teslimiyeti bir arada barındıran dengeli bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, kible değişikliğinin sadece yön değiştirmek değil, aynı zamanda derin bir manevi ve sembolik anlam taşıdığını göstermektedir.

miştir.⁴³ Ayrıca bu mescitlerin çevresinde işlenen iyi ve kötü amellerin de katlanarak yazıldığı rivayet edilir. Mescid-i Aksa'ya sadece namaz kılmak için giden bir Müslümanın, haccı kabul olmuş bir kişinin aldığı sevaba benzer şekilde, günahlarının affedileceği ifade edilmiştir.⁴⁴

Ne yazık ki Haziran 1967'den bu yana Mescid-i Aksa işgal altındadır. İşgal öncesinde dünyanın dört bir yanından Müslümanlar, hac döneminde ve yıl boyunca bu üç kutsal mescidi rahatça ziyaret edebiliyordu. Bugün ise Mescid-i Aksa'nın

yalnızca birkaç kilometre uzağında yaşayan Müslümanlar bile çeşitli kısıtlamalar nedeniyle buraya ulaşmakta zorluk çekmektedir. 1967 işgali sırasında İsrail güçleri, Kubbet'üs-Sahra'ya bayraklarını dikmiş ve caminin iç kısmıyla Burak Duvarı'nı (İslami bir vakıf arazisi) ele geçirmiştir. İşgalden iki yıl sonra caminin bir bölümü kundaklanmış, bu yangında

Gelecekteki Olayların Merkezi Oluşu

Kur'an-ı Kerim, Mescid-i Aksa'nın gelecekteki rolüne dair önemli işaretler vermektedir. İsrâ Suresi 4-7. ayetlerinde, Mescid-i Aksa'nın tarihsel sürecine atıfta bulunularak, bu kutsal mekâna yönelik ikinci bir fetih hareketinin gerçekleşeceği ve bu fetih hareketinin gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Hadislerde bu mekânın İslam hilafetinin son başkenti olacağı ve Deccal'in dört büyük mescide (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Tur ve Mescid-i Aksa) giremeyeceği ifade edilmektedir. Kıyamet alametleri bağlamında,

Sultan Nureddin Zengi'nin tarihi minberiyale caminin önemli kısımları tahrip olmuştur. Bu saldırı, camiye yok etmeye yönelik sayısız girişimden yalnızca biridir. Caminin altında tünel kazılarak temellerinin zayıflatılması, içeride gerçekleştirilen katliamlar ve aşırılık yanlılarının sürekli baskınları, Mescid-i Aksa'nın geleceğini ciddi şekilde tehdit etmektedir.

Kaf Suresi 41. ayette geçen "Sûr'a üflenme"nin müfessirlerce Mescid-i Aksa'daki Sahra Kayası üzerinden gerçekleşeceği yorumu yapılmaktadır. Hz. Peygamber, Mescid-i Aksa'yı "yeniden dirilme ve toplanma diyarı" olarak nitelendirmiş ve burada kılınan bir namazın başka yerde kılınan bin namazdan daha hayırlı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Ayrıca Hadid Suresi 13. ayetteki ifadeler, Sahabe ve Tabiin tefsirlerinde Mescid-i Aksa'nın doğu kapısının kıyamet gününde rahmetle azabı ayıran bir sınır olacağı şeklinde yorumlanmıştır.

Sonuç

Kudüs sıradan bir şehir değildir, aksine dünyada benzeri olmayan derin tarihi ve dini öneme sahip bir mekândır. Bu önem, asırlar boyunca çeşitli isimlerde tezahür etmiş olup şehrin çok katmanlı kimliğini ve geçirdiği medeniyet ve dini evreleri yansıtmaktadır. Yeryüzünün ikinci mescidi özelliği ile ilişkili olan "Beytülmakdis" ismi, MÖ 3. binyıldan, İsrailoğullarının varlığından çok önceye, hatta Yahudilik dininden ve İbranice dilinden bile önceye dayanır. MÖ 3. binlerden itibaren ise "Ursalem" olarak adlandırılmıştır. Roma döneminde, 130 yılında İmparator Hadrianus'un şehri yeniden inşa etmesiyle buraya "İliya" denmiş, hilafetin son dönemlerinde "Kudüs" ve "Kudüs-i Şerif" en yaygın iki isim haline gelmiş, diğer yan-

dan "Beytülmakdis" isminin dini metinlerde kullanımı devam etmiştir. Bölgenin idari isimlerine gelince; Kenan toprakları olarak bilindikten sonra Filistin ve Cünd-i Filistin, sonrasında Kudüs-i Şerif Sancağı olarak anılmıştır. Geçen yüzyılda işgal edilmesinin ardından, İngiltere'nin sınırları yeniden çizmesiyle bu topraklara atıfta bulunmak için "İsrail" ismi icat edilmiştir. Modern çağda, özellikle 20. yüzyılda isimler, siyasi, kültürel ve dini kimliklerin inşasında güçlü araçlara dönüşmüş ve bu isimlere modern siyasi projelere hizmet etmek için yeni anlamlar yüklenmiştir. Böylece isimler artık sadece tarafsız coğrafi tanımlamalar olmaktan çıkmış, özellikle "Doğu Kudüs", "Batı Kudüs" veya Yahudiler ve "İsrail" in ebedi başkenti ola-

rak "Birleşik Kudüs" tartışmalarıyla birlikte çatışmanın bir parçası haline gelmiştir. Modern dönemde, bu isimler ve kavramlar Filistin etrafındaki siyasî mücadelede yoğun şekilde istismar edilmiştir. Siyonist hareket, Filistin'deki coğrafi isimleri tematik olarak değiştirerek "Yahudileştirme"ye ve yerleşimci projesine tarihî meşruiyet kazandırmak için ideolojik bir araç olarak "İsrail Toprağı" kavramını yeniden canlandırmaya girişmiştir. Bu isim manipülasyonu, suni bir tarih anlatısı oluşturmayı ve Romalılar öncesinde ve sonrasında "Filistin" in bir bölge ve kimlik olarak varlığına işaret eden eski kaynaklarca desteklenen köklü Filistin kimliğini silme-yi amaçlamaktadır.

Kudüs'ün ve Mescid-i Aksa'nın dini önemi, yalnızca coğrafi konumla sınırlı değildir, bilakis İslam anlayışında arz-ı mukaddes (mukaddes topraklar) ve "arz-ı mübarek (mübarek topraklar)" in merkezidir. "Arz-ı mukaddes" kavramı, maddi ve manevi olarak özellikle zulümden arın-

burak duvarı

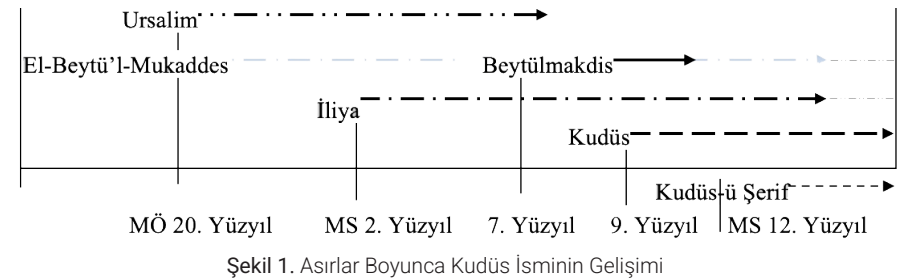
"İsra" ve "Mirac" olarak adlandırılan Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya yaptığı gece yolculuğu, hadis kaynaklarına göre "burak" denilen bir binekle gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in Mirac'a yükselmeden önce bineğini bağladığı Mescid-i Aksa'nın güney batısında yer alan duvara, Burak duvarı denilmiştir. Müslümanlar için öneme sahip bu duvarın bitişine 14. yüzyılda Memlûkler döneminde Burak Mescidi inşa edilmiştir. Yahudiler ise Süleyman Mabedinin kalıntısı olduğu söylemiyle 1929 yılında Burak duvarının eşliğinde ibadet etmek istemiş ve Yahudilerle Müslümanlar arasında tartışma çıkmıştır. Milletler Cemiyeti tarafından kurulan heyet, Burak duvarının Müslümanların mülkiyetinde olduğuna karar vermiştir. 6 Haziran 1967 tarihine gelindiğinde Mescid-i Aksa, Yahudiler tarafından işgal edilmiş, Mağribliler mahallesini tamamen yıkılarak burada yaşayan ahali yerlerinden edilmek suretiyle mahallenin yerine "ağlama meydanı" ikâme edilmiş ve Burak Duvarı'nın da adı Batı (Ağlama) Duvarı olarak değiştirilmiştir.

mış, bereketli ve temizlenmiş bir bölgeyi ifade etmektedir. Eğer bu topraklar kirle-nir, pislige bulaşır ve zulme maruz kalır-sa, nihayetinde mutlaka temizlenecek-tir ki tarih boyunca bu toprakların şahit olduğu da budur. Bu mukaddes topraklar, Mescid-i Aksa merkez olmak üzere yak-laşık 85 km. yarıçaplı bir alana yayılmak-ta ve Kudüs'ün yanı sıra Halil, Nablus, Yafa, Eriha ve Kerak gibi önemli şehirleri ve mevkileri kapsamaktadır. "Arz-ı müba-rek" ise daha geniş bir kavram olup mad-di ve manevi berekete işaret eder; birçok peygamberin bu topraklarda yaşamış olması, orada bulunan arazilerin verimli-liği ve dünyanın kalbi konumunda oluşu bu toprakların bereketini göstermektedir. Bu topraklar, merkezinde arz-ı mukadde-si içermekte, Şam bölgesini, Mısır'ın bazı kısımlarını kapsamakta ve Arap Yarım-a-dası'nın kuzeyine kadar genişlemektedir. Bu kavramlar, Yahudilerin "vaadedilmiş topraklar" anlayışından tamamen farklı-dır; onlar Tanrı'nın bu toprakları belirli bir soy için vadettiğini ve Nil'den Fırat'a kadar geniş bir alanı kapsadığını iddia ederler. Bu kavramlar aynı zamanda Hıristiyan-ların "Kutsal Topraklar (Terra Sancta)" anlayışından da farklıdır; bu anlayış temel olarak Hz. İsa'nın ayak bastığı topraklar-la ilişkilidir. Bu temel farklılıklar, her dinin kutsallık yaklaşımını yansıtmaktadır: İslam'da kutsallık, arınma ve ilahi bereket üzerine kuruluyken; Yahudilikte Tanrı'nın sınırlandırılmıştır) verdiği vaade, Hıristi-yanlıkta ise Hz. İsa'nın hayatıyla bağlantılı tarihi olaylara dayanmaktadır.

Bu mukaddes toprakların kalbinde, hat-ta bereketinin merkezinde Mescid-i Aksa yer alır ki İslam'da merkezi ve istisnai bir konuma sahiptir. el-Beytül-Mukaddes olarak bilinen bu mescit; yeryüzünde Kâbe'den 40 yıl sonra inşa edilen ikinci

mescittir ve Kâbe ile aynı mimari boyutla-ra ve özelliklere sahiptir. Temelleri, insan-lığın başlangıcından beri Kâbe'ye yönelik olarak atılmıştır. Aynı zamanda Müslü-manların ilk kiblesidir. Resulullah (s.a.v.) ve ondan önceki peygamberler namaz-larında buraya yönelmişlerdir. Burası aynı zamanda İsra'nın sona erdiği ve Mirac'ın başladığı noktadır. Resulullah (s.a.v.) burada bütün peygamberlere imam olmuş; böylece peygamberlik mirasının ve beşerî liderliğinin, ümmetine geçtiğine işaret etmiştir. Bunlara ek olarak Mescid-i Aksa, yolculuk yapılan üç mescitten biri-dir ve ibadetlerin sevabının kat kat arttı-ğı bir mekândır. Bu özellikler onu Müs-lümanlar için önemli bir manevi ve dini merkez yapmaktadır. Mescid-i Aksa'nın kadim tarihi ve ilk peygamberden son peygambere kadar tüm peygamberlerle olan bağı, onun derin İslami köklerini teyit etmektedir. Üstelik Kudüs'ün ve Mescid-i Aksa'nın Hz. Ömer devrindeki fethinden sonra, birçok halife, Mescid-i Aksa'nın avlusunda inşa ettikleri yapılarla burada izlerini bırakmışlardır.

Sonuç olarak; Kudüs'ün çeşitli isimleri ve ona bağlı farklı kavramlar, şehrin tarihi-ni ve köklü dini önemini yansıtmaktadır. Bu isimler sadece tarihi semboller değil,

Şekil 1. Asırlar Boyunca Kudüs İsminin Gelişimi

muallak taş

"Asılı duran taş" anlamına gelen Hacer-i Muallak (Muallak Taşı/Kayası), Kudüs'teki Harem-i Şerif alanı içerisinde yer almakta olup, Kubbetü's-Sahra bu kayanın üzerine inşa edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, taşın alt kısmı duvarlarla örülerek korunma altına alınmıştır. Hacer-i Muallak, hem Yahudiler hem de Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir. İslam geleneğinde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Miraç gecesinde bu kayanın üzerinden semaya yükseldiğine inanılırken; bazı rivayetlerde, Hz. İbrahim'in (a.s.) oğlu Hz. İsmail'i (a.s.) kurban etmek üzere bu kayayı kullandığı yönünde inançlar bulunmaktadır. Hıristiyan inançlarında ise bu kayanın, İsa Mesih'in tüm insanlığı tebliğe çağıracağı yer olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, halk arasında kayanın havada asılı durduğuna dair yaygın bir inanç bulursa da, bu iddiayı destekleyen sahipsiz bir rivayet veya bilimsel kanıt mevcut değildir.

modern çağda anlatıların ve kimlikle-rin çatıştığı bir alan haline gelmiştir. Bu isimleri ve onların tarihi-dini bağlamalarını anlamak; hem Beytülmakdis meselesi-nin ve Filistin'in derinliğini kavramak hem de Mescid-i Aksa'nın Müslümanların kal-bindeki yerini idrak etmek için zaruridir. Bu anlayış, mevcut işgalin sadece top-rak üzerine bir çatışma olmadığını, aynı zamanda tarih, kutsallık, kimlik ve gele-cek üzerine bir mücadele olduğunu teyit etmektedir.

Kaynakça

- Ebû Dâvûd, Süleyman. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. Liechtenstein: Thesaurus Islamicus Foundation, 2000.
- al-Ratrout, H. F. *The Architectural Development of al-Aqşa Mosque in Islamic Jerusalem in the Early Islamic Period: Sacred Architecture in the Shape of the "Holy"*. Dundee: ALMI Press, 2004.
- el-Awaisi, Abd al-Fattah. *Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama*. İstanbul: Aşina Yayınevi, 2023.
- el-Awaisi, Khalid. *Mapping Islamic Jerusalem*. Dundee: ALMI Press, 2007.
- el-Buhârî, M. *Sahîhu'l-Buhârî*. Liechtenstein: Thesaurus Islamicus Foundation, 2000.
- el-Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. Lübnan: Dâru'r-Risâlati'l-İlmiyye, 1990.
- el-Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi's-Süneni's-Suğrâ*. Liechtenstein: Thesaurus Islamicus Foundation, 2000.
- el-Vâsitî, Muhammed. *Fedâilu Beyti'l-Makdis*. thk. İsak Hassun. Kudüs: The Magnes Press, 1979.
- en-Natşe, Cemâl B. *Mekânât Beyti'l-Makdis beyne Nusûsi'l-Vahyi ve Hareketi'l-İnsân*. el-Halîl: Merkez Dirâsâti'l-Müstakbel, 2006.
- Feldman, L. H. "Some Observations on the Name of Palestine." *Hebrew Union College Annual* 61 (1990), 1–23. <http://www.jstor.org/stable/23508170>.
- Herodotus. *The Histories*. trans. A. de Selincourt. rev. A. R. Burn. London: Penguin Classics, 1972.

İbn Hanbel, Ahmed. *el-Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, tsz.

İbn Manzûr, Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.

İbn Temîm el-Makdisî, Muhammed. *Müsîru'l-ğarâm ilâ ziyâreti'l-Kuds ve's-Şâm*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994.

İbnu'l-Muraccâ, İsmâil. "Fedâilü Beyti'l-Makdis ve'l-Halil ve Fedâilü's-Şâm." ed. M. İbrâhîm. *Fedâilü Beyti'l-Makdis fi Mahtûti'l-Arabiyyi'l-Kadîm*, Kuveyt: el-Manzûmetü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm, 1985.

Leal, Beatrice. "A Reconsideration of the Madaba Map." *Gesta* 57/2 (2018), 123–143. <https://doi.org/10.1086/698839>

Lewis, Bernard. "Palestine: On the History and Geography of a Name". *The International History Review* 2/1 (1980), 1–12. <https://doi.org/10.1080/07075332.1980.9640202>

Masalha, Nur. "The Concept of Palestine: The Conception of Palestine from the Late Bronze Age to the Modern Period". *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 15/2 (2016), 143–202. <https://doi.org/10.3366/hlps.2016.0140>

McTague, J. J. "Anglo-French Negotiations over the Boundaries of Palestine, 1919–1920". *Journal of Palestine Studies* 11/2 (1982), 100–112. <https://doi.org/10.2307/2536272>

Müslim M. *Sahîhu Müslim*. Vaduz, Liechtenstein: Thesaurus Islamicus Foundation, 2000.

Sand, Shlomo. *The Invention of the Land of Israel: From Holy Land to Homeland*. London & New York: Verso Books, 2012.

Dipnot

- Lewis, "Palestine: On the History and Geography of a Name", 1.
- Herodotus, *The Histories*, London 1972.
- Bazı siyonistler Filistin'den kastedilenin sadece kıyı bölgesi olduğunu iddia etmeye çalışsa da, tarihi kaynaklar bunun geniş bir bölge olduğunu göstermektedir. Yine de söz konusu modern tartışmalar, Roma öncesi, Roma dönemi ve Roma sonrası dönemlerde bir Filistin eyaletinin varlığını doğrulayan tarihi gerçekleri göz ardı etmemektedir.
- Lewis, "Palestine: On the History and Geography of a Name", 1-12; Feldman, "Some Observations on the Name of Palestine", 1-23.
- El-Awaisi, *Mapping Islamic Jerusalem*.
- Masalha, "The Concept of Palestine: The Conception Of Palestine From The Late Bronze Age To The Modern Period", 143-202.
- McTague, "Anglo-French Negotiations over the Boundaries of Palestine, 1919-1920", 100–112.
- Sand, *The Invention of the Land of Israel: From Holy Land to Homeland*, 25.
- Sand, *The Invention of the Land of Israel: From Holy Land to Homeland*, 25.
- Masalha, "The Concept of Palestine: The Conception Of Palestine From The Late Bronze Age To The Modern Period", 143-202.
- Kur'an-ı Kerim'de "incir ve zeytin diyarı" olarak zikredilir. Tîn Suresi, 95/1.
- El-Awaisi, *Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama*, 151.
- İsrâ, 17/1.
- A'raf, 7/137; Enbiyâ, 21/71,78; Sebe, 34/18; İsrâ, 17/1.
- Mısır'da Sina Yarımadasının kuzeyinde bir liman şehri.
- El-Awaisi, *Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama*, 155.
- El-Awaisi, *Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama*, 162.

18. Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, Yaratılış, 15:18-21.
19. Kutsal Kitap, Eski Antlaşma, 12:7.
20. Kutsal Kitap, Galatlar 3:16.
21. Kutsal Kitap, Galatlar 3:28-29.
22. Enbiya, 21/105.
23. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 11:61.
24. en-Natşe, Mekânât Beyti'l-Makdis Beyne Nusûsi'l-Vahyi ve Hareketi'l-İnsân.
25. Maide, 5/21.
26. el-Vâsiti, Fedâilu Beytilmakdis, ; İbnu'l-Muraccâ, "Fedâilü Beytilmakdis ve'l-Halil ve Fedâilü'l-Şâm", 237.
27. Ebû Dâvûd, Sünen-i Ebû Dâvûd, 2:435; el-Hâkim, el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, 4:471.
28. Â-i İmran, 3/96.
29. Maide, 5/2,97.
30. Bakara, 2/125,127,158; Kureyş, 106/3.
31. Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, 162.
32. el-Nesâî, Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi's-Süneni's-Suğrâ, 112.
33. Kitâb-ı Mukaddes, Eski Antlaşma, Yeşu 10:1, 3, 5; Hâkimler 1:7, 21.
34. el-Makdisi, Müsîru'l-ğarâm ila ziyareti'l-Kuds ve'ş-Şam, 211.
35. İsra Suresi, 17/1; Bakara 2/142-143.
36. es-Süyûtî, İthafu'l-ehissa bi fezâili'l-Mescid-i Aksâ, 93.
37. Al-Ratrou, The Architectural Development of al-Aqsa Mosque in the Early Islamic Period. 160.
38. Herhangi bir karışıklığa sebep olmamak için Hz. Adem'den Hz. Musa'ya kadar peygamberler kible olarak Kabe'ye yöneldikle-rini belirtmek gerekir. Hz. Musa ile kiblede değişiklik yapılmış ve Mescid-i Aksa'ya dönülmüştür. Hz. Peygamber bu sebeple namaz emrinin geldiği ilk yıllarda Mescid-i Aksa'ya yönelmiş daha sonra ilahi emirle Kâbe kible olmuştur.
39. Bakara, 2/144.
40. İbn Hanbel, el-Müsned, 3:394.
41. el-Hâkim, el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, 3:576.
42. Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, 2:61; Müslim, El-Câmiu's-Sahîh, 975.
43. İbn Mâce, Es-Sünen. 2:451.
44. el-Nesâî, Kitâbü'l-Müctebâ el-Ma'rûf bi's-Süneni's-Suğrâ, 1:112.
45. Ebû Dâvûd, Sünen-i Ebû Dâvûd, 1:80.